

català

CASTELL DE MONTJUÏC

BARCELONA

Ajuntament de
Barcelona

Barcelona assetjada per les tropes del mariscal Berwick.
G. Landry, 1715.
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

MEMÒRIA BREU DEL CASTELL DE MONTJUÏC

Manel Risques Corbella

Historiador

El castell de Montjuïc es va construir en iniciar-se la guerra de separació de les institucions catalanes contra la monarquia de Felip IV, precipitada per la revolta dels segadors (1640). Catalunya va esdevenir efímera república i va passar, tot seguit, a sobirania francesa. La contraofensiva del rei espanyol va ser immediata i, el gener del 1641, les seves tropes ja eren a uns 30 quilòmetres de la ciutat per la banda del Llobregat. La necessitat de defensar la capital va mobilitzar la població, que va procedir a construir un fortí quadrat al voltant de la torre talaia del cim de la muntanya de Montjuïc per barrar-los el pas. Es va aixecar molt ràpidament, en 30 dies, just per ser escenari de la batalla (21 de gener de 1641) que va suposar la derrota de les tropes de Felip IV, molt celebrada a la ciutat. La guerra va continuar, es va reedificar el fortí però no va poder impedir que el rei prengués Barcelona (1652) i que el mateix castell passés a titularitat de la monarquia.

S'hi va instal·lar una guarnició de manera permanent per garantir no només la seguretat exterior, sinó també l'obediència de la població al rei. Els atacs i setges marítics que va patir la ciutat a finals del segle XVII van estimular una nova reforma del castell: s'hi va construir una ciutadella —dins la qual hi havia l'antic recinte—, amb tres baluards defensius i un frontis rectilini que configurava una línia de dents de serra orientada al mar.

La guerra de Successió

Es va originar (1701) com a conseqüència de la impugnació per part dels Àustria (amb el suport de Gran Bretanya, Holanda i Portugal) del testament de Carles II —mort sense descendència directa— que designava Felip de Borbó, duc d'Anjou, nou rei d'Espanya, i que va ser investit com Felip V. Des de l'Imperi es van reclamar els drets successoris en favor de l'arxiduc Carles d'Àustria, que van proclamar nou rei d'Espanya, Carles III.

La participació catalana en el conflicte internacional es va formalitzar l'any 1705, quan bona part de la societat va optar pels austriacistes, ja que la guerra significava la confrontació de dos models polítics: el nou centralisme absolutista dels Borbons i la continuïtat del model federal, de respecte a les lleis i constitucions catalanes, i de modernització econòmica. Aquell any es va signar el pacte de Gènova, pel qual els aliats intervindrien a Catalunya contra les autoritats borbòniques per incorporar-la a la sobirania de Carles III. Des de llavors, la guerra es va instal·lar al Principat fins al 11 de setembre de 1714, en què les tropes de Felip V van fer caure la darrera resistència austriacista i van entrar a Barcelona.

Allarg d'aquests anys, el protagonisme de Montjuïc es va centrar sobretot entre el 1705 i el 1706, arran de l'arribada de les tropes aliades i de l'arxiduc Carles al pla de la ciutat (setembre del 1705). El castell, que havia estat reforçat, va esdevenir bastió de la defensa filipista, va ser atacat pels aliats i bombardejat fins que les tropes es van rendir. La seva conquesta va possibilitar dur a terme el setge de la ciutat i la capitulació dels filipistes: el 22 d'octubre l'arxiduc entrava a Barcelona. Carles III esdevenia el nou sobirà de Catalunya.

La reacció de Felip V va ser ràpida. Amb el suport del rei francès Lluís XIV, va organitzar dos exèrcits i una esquadra que l'abril del 1706 van arribar a Barcelona. El primer que volien fer era prendre el castell de Montjuïc: la resistència va ser aferrissada i va tenir el suport de la població, que va impedir l'ascens de les tropes borbòniques per la muntanya i, posteriorment, va participar en la defensa directa

Vistes del castell i de la fortificació de Montjuïc.
A Malleson-Mallet (Beaulieu), c. 1696.
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Escena dels bombardejos a la ciutat efectuats des de
Montjuïc, 1842. Biblioteca de Catalunya. Barcelona

del castell tot i el bombardeig sistemàtic que va patir. Va quedar pràcticament en runes i va ser ocupat pels borbònics que, des llavors, es van centrar en el setge de la ciutat. Tanmateix, l'arribada d'una esquadra aliada, el 8 de maig, va capgirar la situació i l'exèrcit francoespanyol es va haver de retirar poc després.

La centralitat estratègica del castell havia estat inqüestionable i l'acció ciutadana durant el 1706 enllaçava amb la resistència patriòtica del 1641. De manera immediata, se'n va iniciar la reconstrucció, amb obres de fortificació dels baluards de Ponent i de Llevant i de noves comunicacions amb la ciutat. La guerra va continuar, tot i que en l'àmbit internacional els tractats d'Utrecht i Rastatt (1712-13) havien posat fi al conflicte, havien reconegut Felip V com a rei d'Espanya i les tropes aliades havien evacuat Catalunya. El 25 de juliol de 1713 les tropes borbòniques van iniciar un nou setge de la ciutat que va durar fins a l'11 de setembre de 1714: Montjuïc, bastió dels assetjats, no va ser atacat directament, ja que el cap de les forces filipistes, el duc de Berwick, va considerar que els costos serien excessius i va optar per atacar directament les muralles de la ciutat. Al castell hi havia un estendard negre amb la llegenda: "Mort o els nostres privilegis". El 12 de setembre, a les 18.00 hores, les tropes borbòniques entraven al castell, amb la ciutat ja derrotada. La memòria patriòtica quedava esborrada.

La fortalesa borbònica

El règim de Nova Planta va perfilar un sistema defensiu de la ciutat d'acord amb dues grans fortaleses (sense obviar les altres: Drassanes, Fort Pius...): la nova Ciutadella i Montjuïc. Havien de garantir sobretot l'ordre interior i, també, la defensa exterior. Un cop edificada la Ciutadella, es va procedir a la reconstrucció de Montjuïc d'acord amb el projecte de l'enginyer militar Juan Martín Cermeño. Les obres es van iniciar el 1751, van durar gairebé tota la segona meitat del segle XVIII i van dotar el castell de la seva configuració actual, un trapezoide irregular que s'adaptava a la muntanya. Van suposar la remodelació dels tres baluards

existents (el de Velasco al nord-oest, el de la llengua de la Serp al sud-oest, que va quedar cobert amb dues llunetes, i el de Santa Amàlia) i la construcció del de Sant Carles (al sud-est), que es va unir amb el de Santa Amàlia formant una cortina de 69 metres on es va obrir la porta d'accés principal a través d'un pont fix amb un tram llevadís sobre el fossar. Per davant de l'accés s'estenia el glacis amb pendent, que es va acabar el 1779. A l'interior s'hi accedia a través de dues rampes cobertes amb voltes, i s'organitzava en dues plataformes, que el fossat de Santa Elena va separar. Al damunt, un hornabec i un revellí servien de protecció de l'edifici superior que va substituir el vell fortí. Tenia forma de quadrilàter irregular, amb una plaça d'armes, torre de comandament i senyals, i un edifici a tot el voltant on s'ubicaven els magatzems i les casernes. Els dormitoris de la tropa permetien un contingent de poc més de 2.000 efectius. Hi havia 86 canons que, amb obusos i morters capaços d'arrambar-se al parapet per disparar, sumaven una artilleria de 120 peces. Disposava de dues cisternes d'aigua.

L'agost del 1799 es van donar per acabades les obres; des llavors, els treballs de reparació, manteniment i millora de la fortalesa serien habituals. Durant aquest període no va exercir funcions repressives destacables, ja que la Ciutadella en va assumir el protagonisme. A finals del segle XVIII es va fer servir de presó de francesos durant la guerra contra la Convenció (1793-95). El 1808 va ser ocupat per les tropes de Napoleó, sense resistència.

El castell de les bombes

Va ser a la Barcelona liberal i revolucionària del 1833 i el 1843 quan el castell de Montjuïc es va sentir més i va deixar una profunda petjada per la seva acció violenta i repressiva, que va significar l'inici d'una relació amb la ciutat marcada per la brutalitat, amb els bombardejos del 1842 i el 1843. En tots dos casos, va liquidar moviments insurreccionals de profund contingut popular contra l'autoritat governativa. El novembre del 1842 es va produir una revolta espontània de protesta contra l'acció autoritària i repressiva del govern d'Espartero: com a càstig, la ciutat va ser

Panoràmica de la façana de mar amb la muntanya de Montjuïc al fons. Joan Martí Centellas, 1874. Biblioteca de Catalunya. Barcelona

Vista de Barcelona des de la Creu dels Molers. Desconegut, c. 1850 (extret de l'Atlas de Barcelona, ed. Mediterrània)

bombardejada des del castell durant 12 hores, des del migdia del 3 de desembre. Hi va haver un mínim de 20 morts, diversos ferits i destrosses materials arreu de la ciutat, ja que les bombes queien indiscriminadament sembrant el terror. Quan hi van entrar les autoritats, segons un testimoni contemporani, "La ciutat oferia un aspecte sepulcral: portes i botigues tancades, els carrers gairebé deserts, en alguns el pas obstruït per les ruïnes i runes de les cases enderrocades i cobertes pel fum que sortia de molts edificis que encara cremaven..."

El 2 de setembre de 1843 es formava la Junta Suprema Provincial per impulsar un programa de reformes democràtiques i socials, de caire federalista, que el Govern havia incomplert. S'iniciava una revolta coneguda com "la Jamància", que, a més, va adquirir un caràcter radical, antiaristocràtic i en demanda d'una major redistribució de la riquesa ("May més vulguin los pobres/Pagar contribucions/Qu'els rics las paguin totes/Ab sos robats milions..."). Cinc dies després, des de Montjuïc s'iniciava el bombardeig sistemàtic de la ciutat, durant dos mesos, fins al 10 de novembre: oficialment es van comptar 335 morts, 354 ferits i unes destrosses materials incalculables. Unes 40.000 persones van fugir de la ciutat. La derrota de la revolta va obrir les portes a la reacció moderada.

Posteriorment, el juliol del 1856, Montjuïc va tornar a tenir un paper central en la repressió política quan els seus canons, per ordre del capità general Juan Zapatero, el tigre de Catalunya, van tornar a bombardejar, conjuntament amb les fortaleses de la Ciutadella i les Drassanes, el moviment popular que es va produir com a resposta al cop d'estat que havia expulsat els progressistes del Govern. La ciutat va ser ocupada militarment i la repressió va ser extrema, amb més de 400 morts.

El castell "maleït"

Des del 1893, la funció militar de castigar la ciutat amb les bombes, ja obsoleta, seria substituïda, per la d'espai de detenció i tortura, de celebració de consells de guerra contra civils i

d'afusellaments. La policia, incapaç d'investigar amb èxit i professionalitat els atemptats anarquistes—sobretot l'esclat de la bomba al carrer de Canvis Nous durant la processó de Corpus del 1896, que va provocar 12 morts i més de 40 ferits—, va practicar detencions massives. De manera que Montjuïc es va omplir de centenars de detinguts sense protecció judicial i durant un temps indeterminat—que podia arribar als dos anys—. Era una acció impune contra adversaris ideològics i polítics del règim que pretenia, d'una banda, desarticular l'anarquisme i intimidar el republicanisme, i, de l'altra, trobar uns culpables de l'atemptat a través de la tortura. No debades, 28 detinguts es van declarar autors de la col·locació de la bomba. Amb el procés que es va dur a terme al castell, ple d'irregularitats, es va dictar cinc penes de mort que es van executar allà mateix.

A mesura que es va conèixer la realitat de Montjuïc, la ciutat va reaccionar amb la denúncia de les pràctiques criminals i de l'horror, i amb mobilitzacions i campanyes, també a escala internacional. El castell s'identifica amb la permanència d'una Espanya "inquisitorial" -tal com es deia en aquell moment- en contrast amb l'Europa moderna, creixia com castell "maleït" que creava màrtirs i era espai d'impunitat, injustícia i violència... El rebuig era tan intens que el mateix Ajuntament en va sol·licitar (1902) la cessió al Govern per enderrocar-lo, petició en la qual s'insistiria posteriorment, sense èxit. De manera significativa va preservar la seva condició repressiva durant la Setmana Tràgica (1909), en què hi van tornar detinguts, consells de guerra, i afusellats al fossat de Santa Amàlia, com el pedagog llibertari Francesc Ferrer i Guàrdia. I quan es va omplir de centenars d'obres, sindicalistes, anarquistes, etcètera, per ordre del capità general Milans del Bosch, entre el 1919 i 1922, arran de la vaga de La Canadencia i els conflictes posteriors.

El castell durant la República i la Guerra Civil, 1931-1939

No pot estranyar que el nou Ajuntament republicà insistís al Govern en la cessió del castell. El debat era què fer-ne, ja que a la proposta

Presoners al pati d'armes i a la façana de mar del castell de Montjuïc. Albert L. Deschamps, 1939. MECyD. Centro Documental de la Memoria Histórica, Fotografias-Deschamps, Fotos, 764 i 761

Entrada principal i exterior del castell. Francesc Ribera, 1960-1962. Arxiu Fotogràfic de Barcelona

Procés de restauració del pati. Desconegut, 1962. Arxiu Fotogràfic de Barcelona

d'enderrocament se n'hi van afegir d'altres, com les d'emplaçament del nou Parlament de Catalunya o de museu contra la guerra. La insurrecció del 6 d'octubre de 1934, encapçalada pel president Lluís Companys, no només va paralitzar el tema, sinó que va retornar protagonisme al castell en revitalitzar-ne l'ús com a presó política per als caps militars detinguts, de celebració dels consells de guerra i d'execució de sentències a mort, ara amb les garanties que derivaven d'un règim democràtic, i lluny de la impunitat anterior. El record, però, perdurava. L'escriptor Joseph Kessel, que cobria la informació dels processos, va escriure: "Aquesta fortalesa és, a Barcelona, el que era a París La Bastilla o Sant Pere i Sant Pau a Sant Petersburg. Alhora ciutadella i presó, ha servat, darrera les muralles i els fossats, una silueta feudal..."

Seria el mateix Lluís Companys, altre cop president de la Generalitat de Catalunya (1936), qui va procedir a l'ocupació pacífica del castell, que va passar a mans de la Generalitat en una festa popular el mes d'agost, ja iniciada la Guerra Civil. L'espai es va catalanitzar, hi va onejar la senyera i el president hi va dipositar un ram de flors en memòria de les víctimes.

No va trigar, però, a convertir-se en espai "de guerra" on es van reclutar les milícies d'ERC i es va assumir funcions ineficients de defensa antiaèria i, novament, de presó política i militar, d'espai judicial i d'execucions, al fossat de Santa Elena. El castell va esdevenir presó i espai d'execucions on es van materialitzar, d'antuvi, les dels caps militars de l'*Alzamiento* per sentència en consell de guerra. Aquestes funcions van tenir continuïtat i van suposar la materialització de condemnes per tribunals militars (rebel·lió militar) i populars (per filiació falangista, tradicionalista, de la CEDA, etcètera); i des del maig del 1937 pels diversos tribunals que van perseguir, sobretot, delictes de traïció, espionatge, derrotisme, sabotatge i la dissidència antifeixista (bàsicament POUM i CNT). Al llarg de la guerra s'hi van produir unes 250 execucions per sentències dels diversos tribunals. El març del 1938 hi havia 1.495 presos,

en dures condicions penitenciàries derivades de la conjuntura de guerra.

El castell franquista

El castell va ser ocupat el 26 de gener de 1939 per les tropes franquistes i va tornar a mans del Govern central. Immediatament, es va habilitar com a centre concentracionari amb milers de soldats presoners, la majoria dels quals van ser traslladats al camp de concentració d'Horta quan es va posar en funcionament poc després. Des de llavors, va ser espai de memòria franquista (amb el monument A los caídos por Dios y por España!) i va recuperar la funció de presó militar d'oficials i caps de l'exèrcit republicà, de celebració de consells de guerra i, puntualment, d'execució, unes set fins al 1945.

El que va assolir unes dimensions polítiques i simbòliques més profundes va ser la del president Lluís Companys, detingut a la localitat francesa de La Baule el 13 d'agost de 1940 per la policia alemanya, traslladat a Madrid, on va ser torturat i, d'allà, a Montjuïc. Va ser jutjat en consell de guerra sumaríssim i executat al fossat de Santa Eulàlia el 15 d'octubre de 1940 per la seva condició, precisament, de president de la Generalitat de Catalunya. El castell va quedar marcat profundament per aquest crim. Des de llavors i fins a l'any 1960, en què va ser cedit parcialment a la ciutat, va mantenir el caràcter de presó militar, que no va perdre la seva dimensió política, si bé va experimentar una decadència creixent.

El 1960 va ser cedit a la ciutat de manera molt parcial, ja que el Govern central, a través del capità general, mantenia el control del nou Patronat que el gestionava, i que estava obligat a construir-hi un museu militar "en el que se exalten las glorias castrenses patrias" finançat per l'Ajuntament. Paral·lelament, el 1963 es va inaugurar una estàtua eqüestre de Franco al pati d'armes. No va ser tancat fins al 2009. Dos anys abans, l'estàtua havia estat traslladada als magatzems municipals.

Fins al 2007 el castell no va ser cedit a la ciutat.

EL CASTELL: UNA MIRADA A BARCELONA DES DE MONTJUÏC

Durant molts segles, el castell i la muntanya de Montjuïc han tingut un paper decisiu en la vida de la ciutat. Des dels primers pobladors de Barkeno fins al desmantellament del museu militar, la muntanya i, en part, la seva fortalesa, han estat testimonis de desfilades militars i passejades de passavolants; fontades d'esbarjo i escaramusses bèl·liques; construccions majestuosos i barraques humils; vinyes amb horts i jardins científics; campaments sanitaris i museus, vigies de torres de guaita i turistes àvids d'una bona perspectiva. Avui, el cimall vol ser el símbol que reculli tota aquesta diversitat d'esperits, relligats pel principi de la llibertat, la memòria i els drets individuals i col·lectius.

EL PROMONTORI SENSE CASTELL

Els geòlegs situen la formació de Montjuïc en el miocè. Sota la protecció d'aquesta elevació —un illot dins el mar fa centenars de milers d'anys— es van formar un seguit de platges i sorralles entre les desembocadures dels rius Llobregat i Besòs.

A ponent d'una de les platges situades al peu del penya-segat es devia haver constituït el nucli d'un port marítim primigeni, de l'existència del qual donarien fe les posteriors designacions de Castell de Port, la parròquia de Santa Maria de Port i l'antic estany de Port, als barris actuals de la Marina de Sants. En origen, provindria del topònim *porto*, esmentat en un document de permuta de l'any 984 que ja el situava *prope Monte Iudaico*.

El tipus de roca predominant a Montjuïc és el gres, extret durant gairebé dos mil·lennis per construir la ciutat que hi creixeria al peu. El punt més alt

Barcelona des de Montjuïc. El farell i la casa del vigia es situen en primer terme. A. Van Wyngaerde, 1563

Fàbriques de les Hortes de Sant Bertran amb la muntanya de fons. Desconegut, 1880-1889. Arxiu Fotogràfic de Barcelona

assoleix els 192 metres, que es precipiten fins al mar formant un penya-segat d'alt valor biològic a la banda del Morrot o punta de Miramar, on troben recer aus com el xoriguer, el mussol, la gralla i el falcó pelegrí.

UN CIM FORTIFICAT

El castell que avui presenciem a Montjuïc és el resultat de l'evolució de diverses edificacions que s'han anat construint, enderrocant, rehabilitant i perfeccionant al llarg de, com a mínim, els últims deu segles.

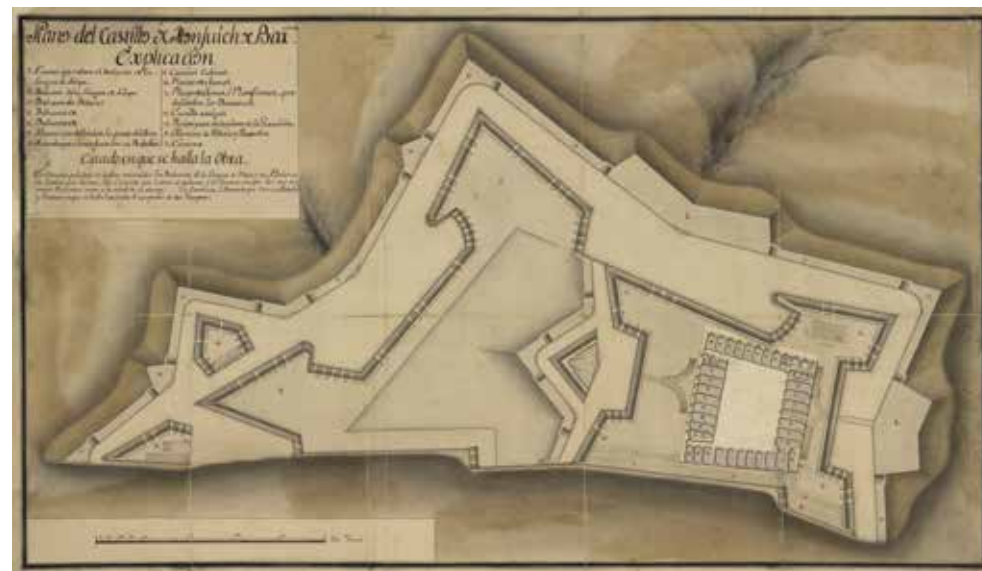
Així, la plana del cim de Montjuïc ha estat testimoni i fonament de fars, torres de guaita, fortins i castells que han complert diverses funcions segons l'evolució social, econòmica, tecnològica i política del moment. Tot i que els precedents directes d'un castell daten del segle XVII, l'estructura essencial del castell actual és hereva d'una última gran reforma dissenyada el 1751 per l'enginyer reial Juan Martín Cermeño. Les obres d'aquesta remodelació es van iniciar el 1753 i no es van acabar fins al 1779.

El pont i la façana d'entrada (1)

En un llenç de muralla de gairebé 70 metres, flanquejat pels nous baluards de Sant Carles i de Santa Amàlia, Cermeño hi va dissenyar una portalada neoclàssica, amb dues columnes, l'arquitrau i el fris, la cornisa i el timpà. Dominant l'entrada, es va instal·lar, uns anys després, l'escut reial de Carles III de Borbó, ben visible.

A la porta principal s'hi accedia per un pont estable de quatre arcs, llevadís en el darrer tram, que també ens ha arribat fins avui dia. Actualment, l'accés al recinte del castell, amb el fossat enjardinat, és la imatge més difosa de la fortificació, i forma part de les novetats introduïdes per l'enginyer Cermeño a mitjan segle XVIII. Aquella reforma va representar la culminació, en termes d'enginyeria constructiva, del castell de Montjuïc —de fet, ja s'havia arribat a la màxima esplendor tècnica d'aquest tipus de construccions a principis del XVIII. Cermeño mateix simbolitza, també, el punt àlgid de l'enginyer, una figura professional força recent a l'època, el naixement de la qual se situa entre els segles XVI i XVII.

Els enginyers s'encarregaven de projectar les fortificacions, però l'execució de les obres anava

Plànol del castell amb la identificació dels espais.
Desconegut 1892-1893?
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

a càrrec dels mestres de cases, un grup d'artesans especialitzats en la construcció. Com que les obres de fortificació requerien la intervenció de membres d'altres oficis, com ara fusters, ferrers i picapedrers, el mestre de cases que guanyava el concurs acostumava a associar-se amb altres artesans per formar una companyia, que era la que tirava endavant l'obra. En el cas de la reforma de Juan Martín Cermeño, va ser Pere Bertran qui en va guanyar el concurs. La seva companyia va esdevenir la primera constructora estable que coneixem a Catalunya.

Els baluards de Sant Carles i de Santa Amàlia (2)

Un baluard és una mena de fortí que sobresurt del cos de la fortalesa pels angles de les muralles, generalment en forma pentagonal. Els baluards, com a plataformes avançades de defensa amb artilleria, permetien una profunditat defensiva que obligava l'enemic a fer recular les bateries d'artilleria i, alhora, facilitaven la cobertura dels flancs amb foc creuat.

Per la banda que dóna a la ciutat emmurallada, Juan Martín Cermeño hi va fer construir dos nous baluards a banda i banda de l'entrada actual.

L'un s'anomena de Sant Carles, i apunta al litoral nord. Podia contenir 12 peces d'artilleria entre canons i obusos, i 5 morters. Disposa de dues garites que servien d'abric als sentinelles, una de les quals roman tal com era primitivament.

L'altre, el de Santa Amàlia, dóna a la ciutat eixamplada. En el fons, no era una altra cosa que la continuació pel flanc dret de l'antic baluard de Santa Isabel de l'època del virrei Velasco. El baluard de Santa Amàlia té una alçada de 14 metres, una dimensió suficient per impedir que s'escalés. Podia allotjar 28 peces d'artilleria entre canons i obusos, a més de 6 peces de morter. Actualment, conserva el pou d'aigua que comunica amb una gran cisterna.

En una punta d'aquest baluard hi ha hissada una bandera catalana que oneja en el mateix punt on el president de la Generalitat Lluís Companys va hissar una senyera l'agost del 1936 per simbolitzar la conquesta del castell pel poder civil i la desmilitarització de Montjuïc, durant els anys de la Segona República.

El pati d'armes (3)

En la gran reforma de Juan Martín Cermeño, iniciada el 1753, es va fer enderrocar el vell fortí i en lloc seu es va projectar un gran edifici quadrangular, amb cobertes a prova de bomba, i un pati d'armes central amb l'habitatge del governador del castell.

El pati d'armes és l'espai obert a l'interior de les muralles al voltant del qual es distribueixen les dependències del castell. A les sales que donen a les galeries del pati hi havia els pavellons dels oficials, les cambres del capellà, dispensaris i cantina, entre altres.

Actualment, a la sala 15 del pati d'armes, s'hi pot veure un tram força ben conservat d'un dels quatre mitjos baluards que reforçaven la defensa de les cantonades del primer fortí, construït més de cent anys abans. Aquest fortí del 1640 —la primera fortificació coneguda al cim de Montjuïc— havia estat construït en trenta dies per soldats i població civil. Van aixecar un mur de terra i argamassa al voltant de l'antiga talaia i d'un recinte o plataforma quadrangular, defensada per quatre mitjos baluards a les cantonades i un fossat de poca profunditat. La construcció obeeix a la

imminència de la guerra contra Felip IV, o guerra dels Segadors, del 1640.

D'aleshores ençà, i havent entès definitivament els militars la importància estratègica del fortí, les institucions barcelonines perdrien el control del cim de Montjuïc a mans de l'estament militar, el qual no el retornaria definitivament a Barcelona fins al 2007.

La terrassa: un mirador de 360 graus sobre Barcelona (4)

El pis superior del perímetre del pati d'armes és el punt més alt del castell al qual els visitants poden accedir. Aquestes terrasses ofereixen una visió immillorable de la ciutat, la muntanya de Montjuïc, l'estructura mateixa de la fortificació i la història comuna que les uneix.

En direcció al penya-segat que davalla fins a la terminal de contenidors del port es va trobar el jaciment prehistòric més antic de la ciutat. Es tracta d'una explotació de jaspis i òpals per fer estris com ara eines i armes, que es remunta a l'època de l'epipaleolític (10.000 - 5.500 aC).

És força probable que segles més tard els ibers haguessin fundat un poblat en aquest punt, ja que preferien establir-se als punts més alts de l'orografia per la visibilitat que proporcionaven sobre les rutes comercials i sobre possibles atacs; als cims del Putxet, del turó de la Rovira i del puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet), per esmentar només alguns exemples propers, s'han trobat restes remarcables de poblats ibers.

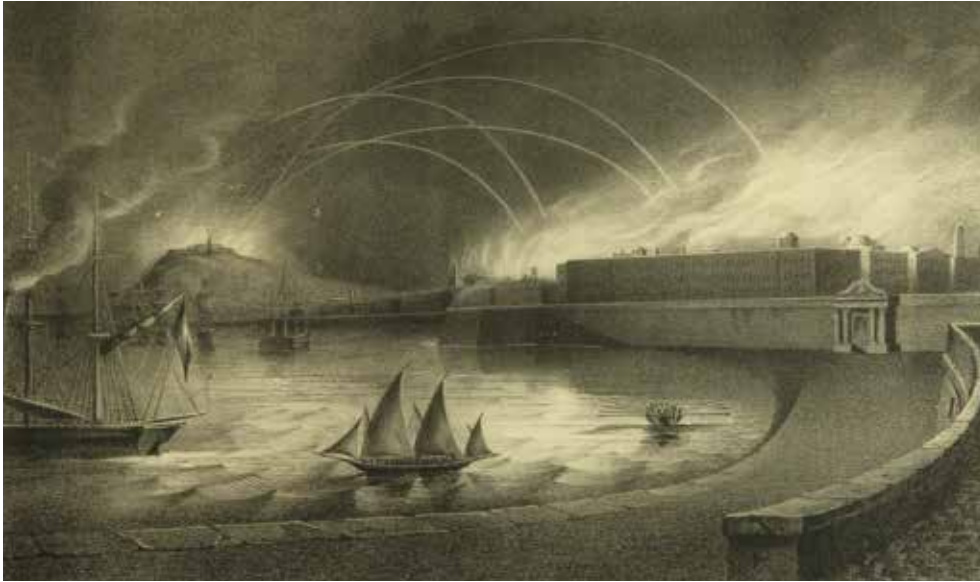
Des de dalt les terrasses es distingeix el Port Vell i el districte de Ciutat Vella, a la part central de la qual els romans van fundar la Barcelona d'avui dia. Durant aquesta època es constata un augment de la presència humana al conjunt de Montjuïc gràcies a dos factors: l'explotació de les pedreres —situades al vessant de la Marina de Port—, i l'existència de vil·les romanes dedicades a l'explotació agrícola.

Montjuïc ens remet, en primer lloc, als orígens de la paraula mateixa que designa la muntanya. El text més antic que s'ha trobat amb el nom actual de la muntanya és de l'any 879. El turó hi és esmentat amb el nom de Mons Judeicus, amb el sentit inequívoc de 'mont judaïc'. Descartat pels

filòlegs l'ètim Mons Iovis o 'muntanya de Júpiter', la judaïcitat del turó s'ha justificat tradicionalment per haver estat el lloc on la comunitat jueva barcelonina enterrava els seus morts.

No era aquest l'únic lligam dels barcelonins amb el turó. En lloc del verd dels parcs i jardins que es presència des de les terrasses-mirador, cal imaginar, durant tota l'edat mitjana, un Montjuïc tacat pel verd d'una activitat agrícola —i també ramadera— considerable. L'obtenció de pedra també continuava sent un eix vital sobre el qual girava la vida del turó. Sant Pau del Camp, Santa Maria del Pi, la Seu, Ca l'Ardiaca, el Saló del Tinell, la Llotja de Mar, Santa Maria del Mar i l'Hospital de la Santa Creu són algunes mostres d'edificacions aixecades amb pedra sorrenca de Montjuïc durant l'apogeu extractiu de les pedreres en l'era medieval.

Però allò que lligava els barcelonins a la muntanya de manera periòdica i tangible eren les peregrinacions a les ermites escampades per Montjuïc, una bona mostra de devoció religiosa, a la qual s'associava un component d'esbargiment. Són cinc les capelles edificades als vessants de

Barcelona bombardejada per Espartero. A. Launay, 1842 (extret de l'Atlas de Barcelona, ed. Mediterrània)

la muntanya, de les quals només una ha subsistit. Sant Julià n'era la més antiga (segle XI); la de Sant Fruitós; al segle XVI la de santa Madrona, segona patrona de la ciutat, adjacent a l'actual Museu Nacional d'Art de Catalunya, on ha romàs fins avui. La capella de Sant Bertran va donar nom a les hortes que hi havia fora de les muralles entre les drassanes, Montjuïc i el mar. Finalment, hi havia la capella de Sant Ferriol, situada, aproximadament, prop de les antigues pedreres dessota l'Estadi Olímpic Lluís Companys.

La torre de guaita i els seus orígens (5)

Les excel·lents condicions de vigilància i defensa que ofería un tossal a primera línia litoral van ser aprofitades per instal·lar-hi un far o talaia, el precedent arquitectònic més antic del castell actual.

La citació més antiga que ens ha arribat del farell es remunta a l'any 1073. De dia, el vigia o guaita avisava de la presència de naus amb senyals de vela i, a la nit, amb senyals de foc.

Pel que fa a l'arquitectura, entre els segles XIV i XVII la torre del farell va ser objecte de nombroses

obres de millora i rehabilitació. Profundament remodelada, la torre quadrada es conserva dins el recinte central quadrilàter i s'hi pot accedir des del pis superior del pati d'armes. Tal com testimonia un rètol a la seva base, entre els anys 1792 i 1793 l'astrònom francès Pierre Méchain va utilitzar la torre de vigia per obtenir les coordenades de Barcelona i la triangulació per al mesurament de l'arc meridià que va servir de base del sistema mètric decimal. Significativament, va recuperar les funcions de talaia i de torre de comunicacions que havia tingut des del segle XI quan, el 1848, s'hi va instal·lar un sistema de telegrafia òptica militar. Mitjançant els pals verticals i travessers que encara subsisteixen al capdamunt de la torre, s'enviaven senyals a la resta de forts militars urbans, com els de Drassanes, Ciutadella i capitania general.

La muralla de marina (6)

Els atacants de Barcelona no sempre atacaven per terra. Quan l'artilleria de les flotes va aconseguir l'abast necessari, el castell també

va poder ser escomès per mar, tal com va fer l'armada de Felip V.

En un intent de reconquerir Barcelona en mans de l'arxiduc Carles d'Àustria, les tropes de Felip V de Borbó van atacar Montjuïc el 1706, bombardejant-lo des de mar i fustigant-lo per terra fins que els defensors el van abandonar. Ja en mans borbòniques, va ser utilitzat com a plataforma de bombardeig contra els portals de muralla del Raval i les zones poblades adjacents.

Finalment, l'armada aliada de Carles III va arribar a Barcelona el mes de maig i va obligar l'exèrcit de Felip V a retirar-se. El 1708 l'arxiduc va promoure noves obres a Montjuïc, a les quals es va avenir el Consell barceloní. Pròsper de Verboom, enginyer militar borbònic que va planejar el setge final de Barcelona del 1714 i va dissenyar la Ciutadella, va ser testimoni de les obres entre el 1710 i el 1712 mentre va romandre captiu a la Barcelona austríaca. Un escrit del 1713 exposa: "[els barcelonins] no interrompen les maniobres per posar-se en millor situació de defensa [...], han guarnit totes les altures de Montjuïc, on treballen amb gran deler en la construcció de noves obres, particularment en la

cresta més alta que correspon al baluard de Ponent sobre el mar, i la platja de la torre del Llobregat i el baluard de Llevant que mira al mar i a la ciutat."

Tot i això, Montjuïc no va tornar a ser atacat durant la resta de la guerra, ni tan sols el 1714, quan les tropes de Felip V van forçar la rendició de la ciutat.

Les bateries d'artilleria (7)

El conjunt de peces d'artilleria, conservades en gran mesura a les plataformes d'accés al castell i també a prop del baluard de Sant Carles, ens recorden que durant una etapa força prolongada el castell va exercir una funció repressora de la ciutat i dels seus habitants.

Per a Barcelona i els barcelonins, a partir del segle XVIII es va iniciar una etapa de desconfiança cap a la muntanya i el castell que, en gran mesura, ha perdurat fins fa pocs dies. En relació amb la fesomia de Barcelona, un dels resultats de la derrota contra Felip V l'any 1714 va ser la construcció d'una ciutadella militar a la banda oposada de Montjuïc. La Ciutadella s'encarregaria de dominar i controlar la ciutat pel nord, mentre que la fortalesa de la muntanya ho faria pel sud.

Però va ser ja en ple segle XIX quan les finalitats a què el castell es veia abocat es van manifestar de la manera més tràgica i cruenta, després de la revolta republicana del 1842 a Barcelona.

Els revolucionaris van prendre el control de la Ciutadella i el quarter de les Drassanes, mentre que Montjuïc va romandre fidel al govern de Madrid. L'esclat republicà va emmudir tres setmanes més tard quan, per ordre del regent Espartero, el capità general de Catalunya Antonio van Halen va bombardejar Barcelona des de Montjuïc i va causar uns 340 morts, milers de ferits i gairebé 500 edificis malmesos. El bombardeig del 1842 —i el subsegüent del 1843— van representar un punt d'inflexió en allò que Montjuïc i el castell simbolitzaven en la consciència dels barcelonins. En efecte, Barcelona va deixar de tenir, definitivament, Montjuïc com a balcó; per contra, la ciutat es veia subjugada per la muntanya, a la qual s'havia de doblegar per l'amenaça dels canons.

Els canons de Montjuïc, però, no sempre van apuntar a la ciutat. Durant la Guerra Civil, l'aviació feixista italiana va castigar la ciutat bombardejant-la indiscriminadament. S'hi van muntar algunes

peces d'artilleria adaptades per funcionar com a defenses antiaèries, utilitzades sense efectivitat durant els bombardejos aeris. El 1938 es va iniciar la instal·lació d'una nova bateria de costa amb quatre canons Vickers 152,4/50 model 1923, que avui es poden contemplar, ja fora de servei, als seus emplaçaments originals.

L'hornabec, el revellí i les llunetes (8)

Cermeño va conservar el baluard de Velasco del 1696 i 1697 i va modificar lleugerament el de la Llengua de Serp, introduint-hi una nova estructura —la lluneta— que reforçava la protecció del mateix baluard.

De fet, tant la lluneta de mar com la lluneta de terra són una mena de petits baluards aïllats de la muralla, situats en una posició més avançada. Quant al recinte interior, una de les novetats més interessants va ser la construcció d'un hornabec i un revellí. A la cara oposada de l'entrada principal al cos central hi ha l'hornabec, un tipus de fortificació defensiva formada per dos mitjos baluards, és a dir, dos mitjos pentàgons, units per una cortina o tros de muralla. Al mig baluard de marina s'hi aixeca una estàtua del

Timbaler del Bruc. Al davant hi ha el revellí —més baix que l'hornabec per no entorpir-ne la potència de foc—, una fortificació triangular avançada i separada de la fortificació principal per un fossat.

Els calabossos (9)

Els primers testimonis de l'ús penal del castell de Montjuïc van ser presoners francesos de la guerra contra la Convenció republicana (1793-1795).

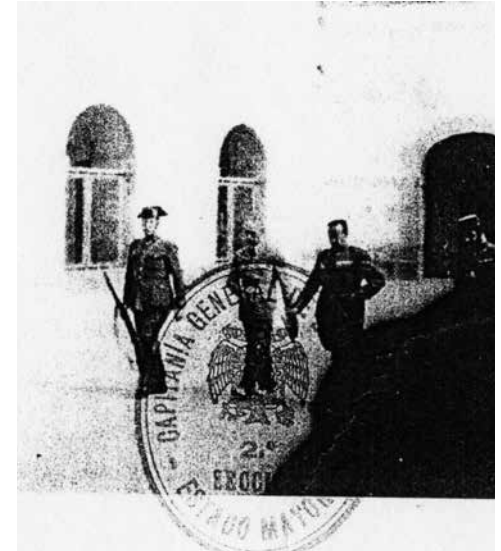
Anys després, durant la guerra del Francès (1808-1814), les tropes napoleòniques que van ocupar Barcelona —les tropes franceses van prendre el castell sense oposició, i van deixar la funció defensiva en evidència— van empresonar al castell els qui es negaven a prestar jurament a Josep Bonaparte.

Tot i així, la nova identitat del castell de Montjuïc com a penal no es va acabar d'afermar fins que la Ciutadella, la gran presó de Barcelona, no es va començar a enderrocar el 1868.

En successives modificacions menors, els calabossos es van traslladar a les cambres adjacents a la cortina de muralla de mar. Allà es van recloure republicans federals com ara Gonçal Serraclara, diputat federal detingut i traslladat a Montjuïc el setembre del 1869; l'heroi de la independència filipina José Rizal, el 1896; els obrers anarquistes executats el 1897 després de detencions massives, un judici irregular i sentències arbitràries, en un cas cèlebre que es va acabar coneixent com "el procés de Montjuïc"; el pedagog Ferrer i Guàrdia, executat, com quatre acusats més, per ser sospitosos d'instigar els avalots de la Setmana Tràgica del 1909, o la detenció, el 1919, de més de 3.000 obrers arran de la vaga de La Canadenca.

Els fossats (10)

Durant el 1696 i el 1697, els baluards i les cortines —tros de muralla entre baluard i baluard— es van circumdar amb un fossat i el seu corresponent camí obert, avui sovintejat per corredors, ciclistes i passejants.

Lluís Companys al pati d'armes del castell de Montjuïc, abans del seu afusellament (Autor desconegut, 15-10-1940)

L'enginyer Cermeño va redissenyar el fossat perimetral i el camí obert amb el glacis. Els fossats de més renom són els de Santa Eulàlia i de Santa Elena. La cortina de muralla del primer, entre els baluards de Santa Amàlia i de Velasco, va servir de paret d'afusellament del president Lluís Companys el 1940, justament on hi ha el monòlit en la seva memòria.

Pel que fa al de Santa Elena, situat transversalment respecte de l'anterior, entre l'hornabec i el revellí, hi van ser represaliats alguns responsables de l'alçament militar del juliol del 1936, raó per la qual el règim franquista hi homenatjava els seus caiguts en un monument que encara es pot veure.

Amb la victòria franquista, el castell va tornar a la jurisdicció militar, i això va suposar un retorn al passat repressiu del castell, ja que s'hi van empresonar els represaliats per la dictadura instaurada, molts dels quals, com el president Lluís Companys, van ser executats als seus fossats.

Vista del port de Barcelona amb la muntanya i el castell de Montjuïc al fons. Desconegut 1930. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

EL CASTELL DELS CIUTADANS

A tall simbòlic, podem situar l'inici de la recuperació del castell per a usos civils el 1854. Aquell any una ordre reial va permetre, per fi, l'enderrocament de les muralles que cenyien la ciutat, i des d'aleshores la ciutat no va parar de créixer.

Com no podia ser d'una altra manera, la pressió constructiva es va fer sentir a Montjuïc, però va topat amb la prescripció militar segons la qual l'explotació, edificació i urbanització de la muntanya i del seu perímetre quedaven reservades a l'estament castrense. Mentre les institucions civils no poguessin reapropiar-se'n oficialment —la primera petició al govern espanyol es produí el 1902, i la segona, el 1935— l'impuls dels interessos ciutadans, tant públics com privats, aniria ocupant-hi espais per a usos civils.

En primera instància, trobem l'expansió de les pedreres, una activitat que no s'havia aturat des dels temps iberoromans. A finals del XIX,

l'aterrament de les muralles i l'expansió de la nova Barcelona va tenir com a conseqüència una febre constructora sense precedents.

En segon lloc, tenim la versió enterament profana de les peregrinacions d'arrel medieval: les fontades. Es tractava d'uns aplecs festius a les fonts dels afores de la ciutat als quals les classes populars barcelonines tenien una gran afició. A Montjuïc eren famoses les fontades a les fonts Trobada, del Gat, de la Guatlla, de Satàlia, d'en Pessetes, dels Tres Pins, de la Mina, de Vista Alegre, entre altres. Les fontades es van fer cèlebres al segle XIX en una ciutat massa densificada i sovint insalubre, i es van mantenir populars en el lleure ciutadà fins ben entrat el segle XX.

A finals del XIX, va aparèixer un nou espai residencial i de lleure entre les fonts d'un dels vessants. Es tractava d'una zona de barraques i hortets on va créixer el Poble-sec.

A més, cal destacar l'obertura, el 1883, del cementiri del sud-oest.

El 1902, l'Ajuntament no només va demanar oficialment el retorn de Montjuïc a la ciutat, sinó que va exigir la demolició del castell. La demanda va ser ignorada, però va representar un primer gest d'expugnació de la muntanya des d'aquesta institució pública. Durant les primeres dècades del segle XX, la ciutadania va assumir com un lloc comú la transformació de Montjuïc en una zona verda.

A partir dels anys vint, Montjuïc va quedar lligada al destí de l'Exposició Internacional del 1929, els jardins de la qual van ser dissenyats per Forestier i el seu deixeble Rubió i Tudurí. De l'empenta ordenadora de l'Exposició també van néixer la plaça d'Espanya actual, l'Estadi Olímpic, la zona de pavellons, el Palau Nacional, el Poble Espanyol, i els brolladors i la Font Màgica, de Carles Buigas.

El darrer intent de recuperar definitivament la muntanya es va produir amb el municipalisme democràtic postfranquista i la construcció de l'Anella Olímpica dels Jocs del 1992. El buc insígnia d'aquesta remodelació va ser l'Estadi Olímpic i el gran espai d'usos esportius al seu voltant —el Palau Sant Jordi, la piscina olímpica, l'Institut Nacional d'Educació Física—, que van deixar una gran empremta a la ciutat.

Pel que fa al castell i el museu militar que acollia, va ser reivindicat durant els noranta pels moviments socials i alguns partits polítics fins que, en una conjuntura política favorable, i després de llargues controvèrsies, es va cedir el castell definitivament a la ciutat el 2007. El tancament del museu militar va tenir lloc el 2009, i a partir d'aquell moment es va obrir una nova etapa per al castell.

Un dels objectius específics és que el castell esdevingui un espai per a la memòria, per a l'ensenyament de la història i dels seus conflictes i per a la dignificació de totes les persones que han patit qualsevol mena de repressió, així com un recinte de vindicació de la llibertat i els drets individuals i col·lectius.

Edició
Ajuntament de Barcelona.
Institut de Cultura

Coordinació
Direcció de Patrimoni,
Museus i Arxius (ICUB)

Textos
Manuel Risques i Itineraplus

Documentalista
Laia Aleixendri

Correcció i traducció
Linguaserve

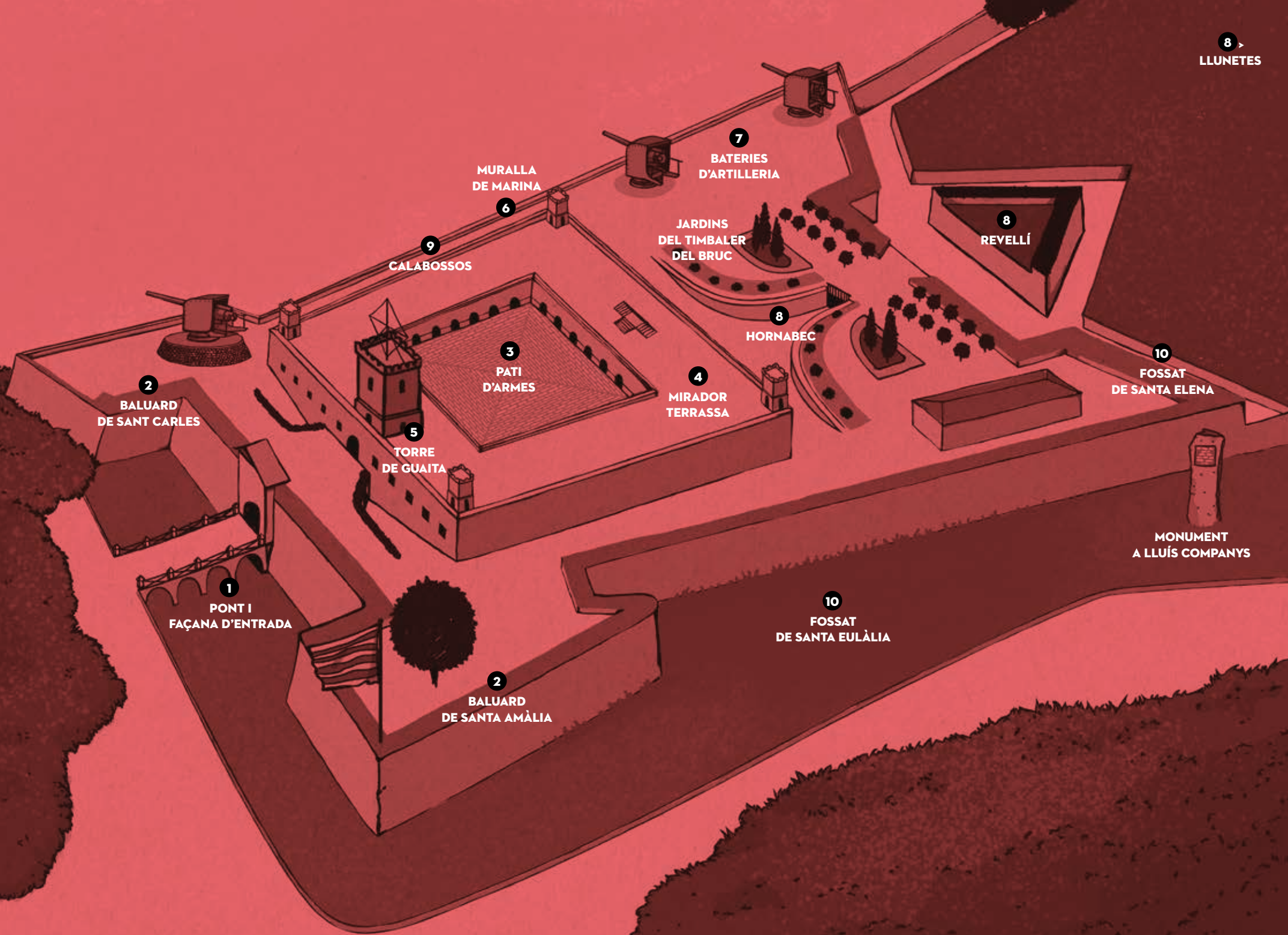
Il·lustració plànol Castell
Maria Castelló

Disseny gràfic
Gemma Alberich

Impressió
C. Casacuberta

Imatges
Jordi Tudó / Tavis (foto portada)
Pep Herrero (pàgines 12, 14, 15, 17, 18)

Biblioteca de Catalunya (BC)
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB)
Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB)
Atlas de Barcelona. Editorial Mediterrània
Centro Documental de la Memoria Històrica (CDMH)

2
BALUARD
DE SANT CARLES

1
PONT I
FAÇANA D'ENTRADA

2
BALUARD
DE SANTA AMÀLIA

5
TORRE
DE GUAITA

3
PATI
D'ARMES

4
MIRADOR
TERRASSA

9
CALABOSSOS

6
MURALLA
DE MARINA

7
BATERIES
D'ARTILLERIA

JARDINS
DEL TIMBALER
DEL BRUC

8
HORNABEC

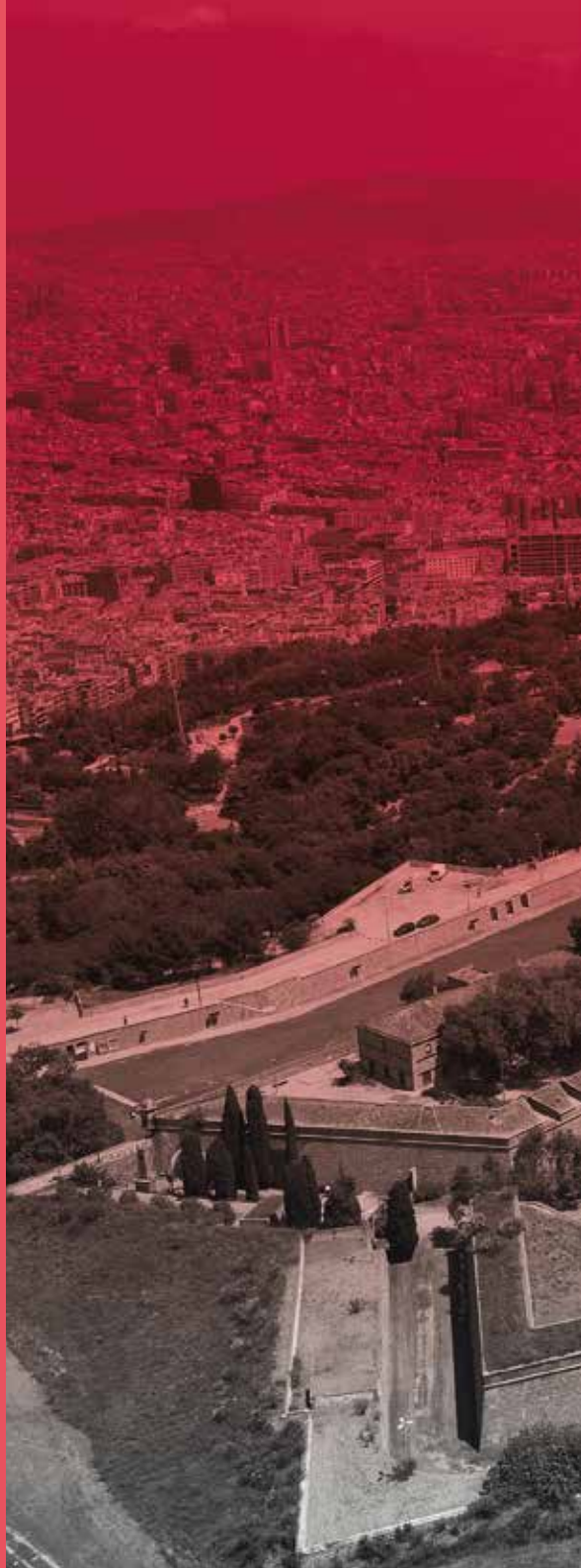
8
REVELLÍ

10
FOSSAT
DE SANTA ELENA

10
FOSSAT
DE SANTA EULÀLIA

MONUMENT
A LLUÍS COMPANYS

CASTELL DE MONTJUÏC
Carretera de Montjuïc, 66
08038 Barcelona
+34 932 564 445
castell@bcn.cat

D.L. B. 3616-2014

**bcn.cat/
barcelonacultura**
[facebook.com/barcelonacultura](https://www.facebook.com/barcelonacultura)
[twitter.com/bcnultura](https://www.twitter.com/bcnultura)